

Łątkowski, Waldemar

Przemysł i handel końca XIX wieku w Guberni Płockiej w świetle sprawozdań urzędowych

Notatki Płockie 47/2-191, 18-22

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEMYSŁ I HANDEL KOŃCA XIX WIEKU W GUBERNI PŁOCKIEJ W ŚWIETLE SPRAWOZDAŃ URZĘDOWYCH

Rozwój gospodarczy guberni płockiej w drugiej połowie XIX wieku następował powoli. W latach 40. ubiegłego wieku spotykamy się tu jeszcze z typowym zacofanym przemysłem opartym na manufakturze. Przeważały więc drobne zakłady produkcyjne zwane ówczesznie warsztatami. Do nich zaliczano przede wszystkim warsztaty sukiennicze i płótna, kuźnie, odlewnie starego żelaza i mosiądzu, zakłady piwowarskie, młyny, gorzelnie, itp. Nieliczne były większe zakłady zwane fabrykami, zaś profil ich produkcji był ustawiany na zaspokojenie potrzeb lokalnej społeczności. Większość tzw. „fabryk” bazowała na surowcach pochodzenia rolniczego (gorzelnie, cukrownie, młyny parowe), surowcach mineralnych oraz na drewnie (huty szkła, wytwórnie papieru, czy zapalek). Według (niezbyt pewnych) danych urzędowych¹, w gub. płockiej w 1844 roku zatrudniano ogólnie we wszystkich „fabrykach” (bez gorzelnii i młynów) 366 robotników, a produkcja osiągnęła wartość 184 tys. rb. W trzy lata później, 9 zakładów zatrudniało 366 robotników, które wyprodukowały towarów na łączną sumę 136 tys. rb., zaś w 1850 roku - 10 fabryk zatrudniało już tylko 174 ludzi, zaś ich produkcja spadła do 50 tys. rb.

O ile okres lat 1845-1855 należy uznać za szczególnie niekorzystny dla regionu (mokre lata, klęska nieurodzaju) to następne lata też nie przyniosły zwiększenia efektów. Pierwsze oznaki wzrostu obserwujemy na omawianym terenie dopiero w latach 50. Zgodnie z danymi urzędowymi w 1854 roku odnotowujemy tu wzrost fabryk do 12, zaś warsztatów do 122, zaś produkcja globalna miała wzrosnąć do 150 tys. rb. Dopiero rok 1859 miał być pomyślny dla wzrostu produkcji przemysłowej. W tym właśnie roku statystyki urzędowe odnotowały w gub. płockiej 22 „fabryki” i 111 warsztatów, które to zakłady wyprodukowały towarów na łączną sumę 29 tys. rb., a już w 1862 roku wszystkie warsztaty i zakłady tu działające w liczbie 156, wyprodukowały towarów na sumę 503 tys. rb. Niekorzystne dla rozwoju gospodarki były lata powstania styczniowego. Zmniejszyła się wówczas zarówno liczba zakładów produkcyjnych (do 82), jak i globalna ich produkcja (429 tys. rb.)². Do niezłe prosperujących zakładów przemysłowych wypierających coraz bardziej domowe warsztaty tkackie w gub. płockiej należała fabryka sukiennicza Poznera, znajdująca się we wsi Kuchary (powiat płocki). Produkowała ona sukno, które w zdecydowanej większości sprzedawano dla potrzeb wojska koszarującego w twierdzy

Modlin. Zakład ten tylko w 1848 roku sprzedał produkty na sumę 20 tys. rb. (co stanowiło całą produkcję roczną). Fabryka sukna w Kucharach istniała do roku 1864.

Coraz większą rolę w przemyśle spożywczym odgrywać zaczęło gorzelnictwo i cukiernictwo. Według statystyk urzędowych w gub. płockiej już w 1853 roku wyprodukowano 62,391 hl. wódki. Od produkcji tej do państwowej kasy wpłynęła pożądana suma 117,348 rb³. Podobnie wysoka, choć niższa niż wódki była produkcja okowity (w 1860 roku - 51,162 hl.).

Prawdziwym zwiastunem przeobrażeń kapitalistycznych na Mazowszu było cukrownictwo. Pierwsze cukrownie w gubernii płockim zaczęły powstawać w latach 40. XIX wieku, choć produkcja ich była jeszcze wtedy niewielka. Pierwszą cukrownię założył w 1841 roku hr. Gustaw Łubieński (którą wraz z majątkiem odkupił nieco później Karol Schürr) w Łukowie k. Makowa. Cukrownia w Łukowie w 1844 roku wyprodukowała cukru na łączną sumę 15,005 rb. Drugą cukrownię założył w 1844 roku na majątku Drozdowo dziedzic Nowakowski. Natomiast powstała nieco później (1861 rok), cukrownia założona w Grodzisku „Gucin” (powiat ostrołęcki) posiadała jeszcze większą zdolność produkcyjną (rocznie – 22,500 rb.)⁴. Jedną z największych i nowoczesnych cukrowni w gub. płockiej była założona w 1859 roku cukrownia „Izabelin” w Glińnojecku. Zużycie buraków w funkcjonujących cukrowniach (3 fabryki) wzrosło w latach 1849 – 1865 prawie trzykrotnie⁵.

Ogólnie według dostępnych danych, należy stwierdzić, że gub. płocka w połowie XIX wieku była słabo uprzemysłowiona. Przeważały małe zakłady, które produkowały artykuły na potrzeby lokalne. Taki profil produkcyjny zachował również powiat pułtuski, który według danych urzędowych w 1864 roku miał 10 niewielkich zakładów z dość sporą produkcją, szacowaną na łączną sumę 226,560 rb. Największy przerób miał młyn parowy w Zegrzynku (19,2 tys. rb.). Drugie miejsce pod względem produkcji zajmował w tym czasie powiat ostrołęcki (80,937 rb.), a następnie powiat płocki (69,874 rb.). Z większych zakładów w guberni na uwagę zasługują młyn parowy w Zegrzynku, huta szkła w Antonowie (przerób na sumę 37,527 rb.), cukrownia w Grodzisku (22,500 rb.), cukrownia w Glińnojecku (przerób ogólny za 30,517 rb.), oraz huta szkła w Amelinie (16,002 rb.).

Tab. 1 Stan produkcji w guberni płockiej w 1864 r.⁶:

L.p.	Powiat i miejscowość	Rodzaj fabryki i zakładu	Wartość produkcji w rublach	Kierunek eksportu
1	2	3	4	5
Powiat pułtuski				
1	Pułtusk	Zakład produkcji świec	2500	do Warszawy i za granicę
2	Nasielsk	Odlewnia mosiądzu i miedzi	2750	
3	Brańczyk	Produkcja terpentyny	2100	
4	Jaciązek	Odlewnia żelaza	4000	
5	Łulowo	Cukrownia	15 000	
6	Młodzianowo	Produkcja terpentyny	700	
7	Przetycz	j. w. i huta szkła	650	
8	Ślubowo	Produkcja terpentyny	5000	
9	Zegrze	j. w.	1000	
10	Zegrzynek	Młyn parowy	860	
Powiat ostrołęcki				
1	Antonowo	Huta szkła	37 527	do Warszawy i Cesarstwa
2	Grodzisk	Cukrownia	22 500	
3	Brok	Fabryka zapalek	750	
4	Koziki	Zakład terpentyny	10 800	
5	Majdan Wąs.	j. w.	1900	
6	Majdan Zasławski	j. w.	2820	
7	Pałki	j. w.	800	
8	Rakoż	j. w.	900	
9	Turka	j. w.	730	
10	Białebłota	j. w.	730	
11	Mąkolin	j. w.	730	
12	Sumiężno	j. w.	750	
Powiat mławski				
1	Budzyn Ruda	Odlewnia żelaza	3500	dla całej guberni
2	Radzanów	j. w.	3500	
3	Lewiczyn	j. w.	3000	
4	Strzegowo	Huta szkła	6300	
5	Rumoka	Młyn parowy	10 500	
Powiat lipnowski				
1	Lipno	Produkcja świec	5375	na potrzeby miasta
2	Brzeźno	Odlewnia żelaza	3864	
3	Konstantynów	Fabryka papieru	1038	
Powiat płocki				
1	Płock	Produkcja świec	66 448	na potrzeby miasta i powiatu
2	Wólka Kukielska	Zakład terpentyny	426	
3	Kępa	Odlewnia żelaza	3000	
Powiat przasnyski				
1	Amelin	Huta szkła	16 002	do Warszawy i na potrzeby guberni
2	Luberadz	Odlewnia żelaza	375	
3	Drażewo	j. w.	10 000	
4	Glińojec	Cukrownia	14 513	
5	Grabowe Łąki	Fabryka papieru	2300	

Jak wynika z tabeli znaczna część produkcji była przeznaczona za granicę, głównie cesarstwa oraz Prus. Te ostatnie już tradycyjnie przyjmowało z Królestwa - drewno i zboża. Wskutek panujących w latach 40. nieurodzajów zbóż, handel tym towarem zmalał tak, że z eksportu płodów rolnych uzyskano w 1848 roku jedynie 1390 rs, za to zaś import z tego kierunku wyniósł 6350 rs.

W guberni płockiej w omawianym czasie handlem zagranicznym zajmowało się prawie 100 kupców większych i 370 drobnych⁷. W latach 80. XIX wieku szczególnie szybko w guberni płockiej rozwijał się przemysł spożywczy, a przede wszystkim - cukrownictwo. Obok już istniejących cukrowni i nowoczesnej w Gliniojecku (zbudowanej w 1859 roku) i przestarzałej w Łukowie (zbudowanej w 1841 roku), powstają dwie nowe - w Krasieńcu (1866 rok) i Ciechanowie (1884 rok). Były to jak na ówczesne warunki dość duże i nowoczesne zakłady, zatrudniające przeciętnie w sezonie 250-350 ludzi. Tylko cukrownia w Łukowie zatrudniała początkowo niewielu robotników (ok. 28 do 1882 roku), aby w 1885 roku osiągnąć zatrudnienie rzędu 215 robotników. Inne zakłady przemysłowe jak gorzelnie i browary pozostawały w stagnacji, bądź ich liczba się kurczyła. I tak, jeśli w 1872 roku notowano w guberni płockiej 46 gorzelnii to w 1878 roku już tylko 17 takich zakładów. Liczba browarów w tym czasie zmniejszyła się z 55 do 27⁸.

Podobnie układała się sytuacja na omawianym terenie w branży manufakturowo-usługowej. W takich zakładach jak cegielnie i tartaki zatrudnienie pozostawało na niezmiennym poziomie 5-7 ludzi na jeden zakład. Tylko w latach 1877-1880 zaznacza się w guberni wzrost liczby cegielni i tartaków, jak również przybyło nieco stanowisk pracy w tych zakładach. W branży metalowej w guberni płockiej największym zakładem była odlewnia żelaza Kappelmana w Pomiechówku k/ Modlina. Przeciętnie zatrudniano tu w latach 1874-1885 około 200 robotników. Podobny zakład w Płocku zatrudniał tylko 20 robotników. W mieście gubernialnym była też fabryka narzędzi rolniczych, w której pracowało przeciętnie 22-37 ludzi. Potrzeby ludności rolniczej w zakresie produkcji i naprawy narzędzi rolniczych uzupełniało w regionie w tym czasie sześć większych kuźni.

Z unikalnych przemysłów istniejących w ostatniej ćwierci XIX wieku w guberni płockiej na uwagę zasługuje huta szkła w osadzie Majdan powiatu przasnyskiego, prowadzona przez spółkę H. Landau i A. Reichert oraz w tym samym powiecie - fabryka papieru w Jednorozcu i sukna w Puszczy Płodownikiej.

Ogólnie należy stwierdzić, że przemysł fabryczny w guberni płockiej jak i w regionie w końcu XIX wieku był słaby i rozwijał się powoli. Notujemy więc wzrost liczby zakładów o około 16%, zatrudnienia

o 43%, zaś ogólnego obrotu towarowego o 48,5%⁹. Liczby te wskazują na wzrostową koncentrację kapitału.

Tab. 2 Rozwój przemysłu w guberni płockiej i łomżyńskiej w latach 1870-1897¹⁰.

Gubernia	Ilość fabryk		Liczba zatrudnionych robotników		Wartość produkcji w tys. rubli	
	1870	1897	1870	1897	1870	1897
Płocka	93	164	1174	2946	1006	3055
Łomżyńska	284	149	1118	2026	1135	2248

Według danych liczba zatrudnionych robotników w guberni płockiej wzrosła w latach 1885-1903/4 prawie 2,5-krotnie, z 2414 robotników do 5706.

Obok przemysłu ważnym czynnikiem aktywizującym rozwój była chłonność rynku wewnętrznego, jak i zewnętrznego (głównie pruskiego). Obecność kupców pruskich na jarmarkach w Mławie, Sierpcu, Rypinie i Płocku decydowała o cenach bydła, koni i świń oraz innych artykułów na lokalnych rynkach.

Po wybudowaniu w 1877 roku kolei nadwiślańskiej transport produktów rolnych do Prus był bardzo opłacalny i rozwijał się systematycznie. W tej sytuacji traciła na znaczeniu żegluga Wisłą, mimo iż ta droga odgrywała w dalszym ciągu dużą rolę. Podupadają w tej sytuacji niektóre miasta nad Wisłą jak Dobrzyń, Wyszygród i Zakroczym. Do upadku miasteczek nad Wisłą przyczyniło się również zamknięcie w 1873 roku w Płocku fabryki wyrobów tytoniowych, a rok wcześniej magazynów solnych w Płocku, Szreńsku i Bobrownikach¹¹.

Wspomniana kolej przyjęła na siebie rolę pośrednika w handlu między północnymi i wschodnimi guberniami Królestwa a Prusami, szczególnie Gdańskiem. Przez Mławę (stacja graniczna) przechodziło dziennie ok. 6-8 tys. korcy zboża. Zboże to trafiało w większości do „domu Toeplitza”, a także kupca Baranowskiego, Fajansa i A. Makowskiego w Gdańsku. Bank Toruński skupował zboże z powiatu lipnowskiego i rypińskiego¹².

Handel i drobny przemysł w guberni płockiej znajdował się w większości w rękach Żydów. Polacy tradycyjnie trzymali się takich zawodów, jak aptekarstwo, fotografia, oraz przynoszące duże i szybkie zyski (gorzelnictwo, cegielnie).

Na podstawie Rocznika Adresowego Królestwa Polskiego da się ustalić, iż tylko w 1902 roku w guberni płockiej Polacy byli właścicielami 100% aptek, 100% cegielni, około 90% gorzelnii, 70% księgarni, 42% młynów, 80% zakładów fotograficznych. Żydzi zaś opanowali dziedziny zaopatrzenia ludności, przynoszące najwięcej zysków, jak handel drzewem (75% obrotu drzewem w guberni),

sklepy galanteryjne (w 74%), kolonijne (ok. 65%), magazyny zboża (w 66%), żelaza (w 83%). Dopełnić ich stanowiło również browarnictwo, tartaki i handel tzw. manufakturą¹³.

Biorąc pod uwagę tylko najbardziej powszechne podmioty gospodarcze (tab. 3 poniżej), Żydzi i Niemcy byli w posiadaniu około 60% sklepów w guberni płockiej.

nowiły one około 60% potencjału gospodarczego na omawianym terenie. Najwięcej było tu tzw. manufaktur (zakłady rękodzielnicze), sklepów z towarami kolonialnymi, galanterią, magazynów zboża i drzewa, młynów, tartaków, cegielni i gorzelni. Wyżej wymienione podmioty znajdowały się w większości w posiadaniu kupców pochodzenia żydowskiego (57%). Polacy w tej grupie stanowili mniej-

Tab. 3 Rodzaje działalności gospodarczej w guberni płockiej 1902 roku.

L.p.	Rodzaje działalności gospodarczej	Ogółem	Polacy		Żydzi		Inne narodowości	
			Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Apteki	17	17	100	-	-	-	-
2	Materiały apteczne	4	2	50	2	50	-	-
3	Cukier	5	-	-	4	75	1	25
4	Drukarnie	9	4	46	4	44	1	11
5	Drzewo	19	5	26	14	73	-	-
6	Fotografia	10	8	80	2	20	-	-
7	Galanteria	37	10	27	27	73	-	-
8	Towary kolonialne	49	15	30	32	65	2	4
9	Księgarnie	17	12	71	5	29	-	-
10	Manufaktury	85	9	11	76	89	-	-
11	Maszyny do szycia	5	-	-	4	80	1	20
12	Młyny	63	39	42	16	25	8	13
13	Zboże	68	23	34	45	66	-	-
14	Wyroby żelazne	12	2	17	10	83	-	-
15	Tartaki	16	6	38	10	62	-	-
16	Hotele	7	6	86	-	-	1	14
17	Browary	13	3	24	8	61	2	15
18	Materiały budowlane	10	2	20	7	70	1	10
19	Cegielnie	11	11	100	-	-	-	-
20	Gorzelnie	11	10	91	1	9	-	-
21	Sól i śledzie	7	1	15	6	85	-	-
22	Piwo	5	3	60	-	-	2	40
	Razem	475	188	39	273	57	19	4

Żydzi mieli w posiadaniu przede wszystkim cukiernicze, garbarnie, towary kolonialne, tzw. manufaktury, dystrybucję maszyn do szycia, zboże, wyroby żelazne, tartaki, browary, materiały budowlane, sól i śledzie, Niemcy – piwo, cukier, browary oraz maszyny do szycia, hotele i młyny. Polacy jak to wspomniano wcześniej – apteki, materiały apteczne, księgarnie, młyny, cegielnie i gorzelnie.

Blżej zjawisko ilustruje zestawienie typowych podmiotów gospodarczych w guberni płockiej w 1902 roku, oraz ich właścicieli (procenty w zaokrągleniu).

Z wymienionych w tabeli 22 pozycji z 59 notowanych w całej guberni płockiej wynika, że sta-

życi (39%), a inne narodowości, głównie Niemcy stanowili mniejszość (około 4% wszystkich w grupie 22 branż pod uwagę przedsiębiorstw) i handlowali głównie piwem, cukrem oraz prowadzili browary.

Ogólnie w całej guberni płockiej w 1902 roku działało około 514 różnych podmiotów gospodarczych, zajmując się handlem, usługami, przechowywaniem oraz produkcją, głównie na lokalne potrzeby. Sieć owych placówek handlowych i zakładów produkcyjnych była tu bardzo zróżnicowana. Najbardziej pospolite „przedsiębiorstwa” i sklepy w guberni płockiej to: młyny (12% wszystkich), sklepy z towarami kolonialnymi (10%), magazyny ze

zbożem (9,3%) i składy drzewa (3,6%). Porównując sieć placówek handlowych, fabryk i magazynów daje się zauważyć pewną specjalizację poszczególnych regionów.

Miasto gubernialne - Płock, stosunkowo bogatsze od innych, przodowało w liczbie sklepów z galanterią (43% wszystkich w guberni), artykułami kolonialnymi, tzw. manufakturą, a także z takimi unikalnymi usługami jak hotele, sprzedaż mebli, czy wyrobów tabaczkowych. Powiat mławski przodował w liczbie tartaków (7), młynów (19), magazynów zboża (8), a także słynął w tym czasie z liczby sklepów sprzedających sól i śledzie (sta-

cja graniczna). Podobny niemu był powiat lipnowski; tu magazynów zboża wykazano 18, cegielni 7 i gorzelní 5.

Podobny tym dwóm był powiat sierpecki, tu składow ze zbożem odnotowano 16, materiałów budowlanych 8, a także kilka sklepów ze skórą (4). Na pierwszy rzut oka widać, że ww. powiaty miały najwięcej magazynów zboża, a to wynikało przede wszystkim z bliskości Prus oraz tradycyjnego handlu zbożem z Gdańskiem. Powiat ciechanowski pośredniczył w handlu zbożem, dodatkowo jego atutem były cukrownie oraz 3 duże towarzystwa akcyjne do handlu cukrem.

Tab. 4 Struktura narodowościowa właścicieli różnych podmiotów gospodarczych (sklepy, składy, fabryki) w guberni płockiej w 1902 roku¹⁴.

Powiaty																							
Płock			Mława			Przasnysz			Ciechanów			Lipno			Sierpc			Żuromin			Razem		
a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
102	60	59	96	56	58	46	20	43	100	45	45	49	29	59	78	58	74	19	11	58	490	279	56

W rubrykach symbole a) – „ogółem”, b) – Żydzi, c) – procent jaki stanowili Żydzi

Przypisy

¹ AGAD – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), p. 6946, s. 360. KRSW 6949, s. 355; KRSW - 6953

² AGAD – KRSW – 6951, 6955, 6955

³ AGAD – KRSW – 6956

⁴ AGAD – KRSW – 6955, 6962; T. Sobczak, Przełom w konsumpcji w Królestwie Polskim, Warszawa, s. 206

⁵ J. Łukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego, Warszawa 1969, s. 83-396, AGAD – KRSW – 4960, 6967

⁶ AGAD – KRSW - 6967

⁷ AGAD – KRSW – 4950, 7951

⁸ Obszar płockiej guberni za lata 1874-1885, AGAD

⁹ Obszar płockiej guberni za lata 1874-1885; S. Koszutski, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego, Warszawa, s. 299

¹⁰ tamże

¹¹ Korespondent Płocki 1877, Nr 87, s. 3

¹² Obszar płockiej guberni za 1885 g, zał. nr 2, Obszar łomżyńskiej guberni za 1885 g, zał. nr 2, AGAD

¹³ BUW – Rocznik Adresowy Królestwa Polskiego, na rok 1902, Nakład Rolbickiego, druk. E. Skowrońska, 1902 rok

¹⁴ BUW, Rocznik Adresowy Królestwa Polskiego na rok 1902, Nakład Rolbickiego, druk: E. Sowrońskiego, 1902 rok.